BUNUL ȘI PROSTUL GUST (KITSCH) ÎN BISERICĂ[1]

Masterand TEODOR GEȚIA
Facultatea de Litere, Istorie și Teologie
Universitatea de Vest din Timișoara

I. Noțiunea de frumos

Când ne referim la bunul gust avem în vedere noțiunea de frumos, de estetică, noțiune care în Biserica Ortodoxă decurge din ceea ce putem numi frumusețe duhovnicească. Astfel, Frumusețea ca atribut al lui Dumnezeu, stă la baza tuturor manifestărilor de tip estetic integrate armonios în tezaurul comun al Ortodoxiei. Ce este frumusețea? Putem spune că în gândirea Bisericii Ortodoxe frumusețea nu se referă la stadiul în care se află creația acum, ci are în vedere frumusețea veacului viitor, când Dumnezeu va fi totul în toate. Dumnezeu este frumusețe, conform Sfântului Dionisie Pseudo-Areopagitul[2] și oferă omului o frumusețe specifică, dar este totodată chemat să ajungă la asemănarea cu Dumnezeu, la frumusețea divină, prin colaborarea omului cu harul divin. Dumnezeu este frumusețe sau Frumusețea deplină care este veșnică, imuabilă, suprarațională, eternă, incognoscbilă, fiind unul din numele dat Divinității, și care de fapt denumește un atribut al Ei. Toată frumusețea lumii create își are originea în Dumnezeu, în care se regăsește această frumusețe. Sf. Vasile cel Mare afirmă că frumusețea creației reflectă frumusețea infinită a lui Dumnezeu.[3] El se întreabă oare cum ne-am putea închipui frumusețea lucrurilor nevăzute, dacă așa de mare este frumusețea celor văzute. Fer. Augustin reiterează și el această idee într-unul din comentariile sale la Psalmi. Putem spune că Dumnezeu este arhetipul frumuseții existente în creație, Frumusețea sa exprimă Adevărul și frumusețea este cea care va salva lumea, potrivit lui Dostoievski: „Frumusețea salvează lumea. Fără ea lumea ar pieri".

Termenul grecesc *kalos* are un dublu sens, el putând fi tradus atât prin frumos cât și prin bun iar bun ne duce cu gândul la armonie. Arta trebuie să reflecte armonia. *Filokalia* este iubirea de frumos. Omul are menirea să caute frumosul sau Înțelepciunea divină iar aceasta reflectă aspectul itinerant al omului. Este o mișcare sau o călătorie continuă care nu se termină niciodată, deoarece Dumnezeu este infinit și nu există o limită extremă a ei. Cu cât înaintăm, cu atât mai mult descoperim noi profunzimi. Lucrurile finite, create, nu satisfac această sete a omului, ci îl lasă mai gol și mai însetat.

Astfel pătrundem în interiorul Bisericii unde frumusețea și armonia duhovnicească este prezentă pretutindeni în arta liturgică. Toate simțurile omului

[1] Lucrare coordonată de pr. lect. univ. dr. Marius Florescu.
[2] Sfântul Dionisie Areopagitul, Despre numirile Dumnezeiești în Opere Complete, Paideia, București, 1996, p. 148.
[3] Sfântul Vasile cel Mare, Omilii la Hexaemeron, Scrieri, Vol. I, Ed. IBMBOR, București, 1986, p.83.

sunt interpelate și chemate să participe activ la slăvirea lui Dumnezeu. Ne concentrăm pe aspectul cotidian al esteticului în practicile liturgice. Arta liturgică există pentru a ne ajuta să ne trăim viața în mod liturgic. Biserica poate fi astfel văzută ca o icoană a lumii create iar această lume a fost creată ca templu în care să-L slăvim pe Dumnezeu. Viața noastră cu toate aspectele ei, de la arhitectura casei și design-ul interior și până la modul de a ne manifesta ospitalitatea trebuie să imite viața liturgică, să devină o prelungire a slujbelor săvârșite în Sfânta Biserică și să se armonizeze cu cultul liturgic.

II. Premise doctrinare pentru o estetică liturgică

Unul din elementele principale asupra căruia merită stăruit și care se leagă de aspectul estetic al lăcașului de cult este cel legat de icoane și venerarea lor. Fără a intra prea mult în teologia icoanei, se impune totuși lămuriea anumitor aspecte legate de cultul lor, deorece de cele mai multe ori kitsch-ul apare și dintr-o interpretare greșită sau o ignoranță adevărurilor de credință pentru care s-a vărsat sânge de mucenici și s-a murit în foarte multe cazuri. După ce icoana, ca imagine, şi-a consolidat statutul şi funcţia kerigmatică de complementaritate cu cuvântul scris sau rostit în vestirea Evangheliei, în anumite situaţii, Biserica a renunţat la folosirea unor simboluri chiar prin hotărâre sinodală. Un exemplu în acest sens este canonul 82 al Sinodului quinisext sau Trulan II dinanul 692. Astfel doctrina icoanelor se bazează pe o hristologie ortodoxă corectă. Întruparea Celei de-a doua Persoane din Sfânta Treime este temeiul hristologic al icoanei[4]. Acesta a fost dintotdeauna planul din veci din sânul Sf. Treimi. Logosul preia natura umană pe care a creat-o, își asumă natura umană în toată universalitatea ei, astfel că Ipostasul divin-uman al lui Hristos este deoființă cu Tatăl prin natura Sa divină și deoființă cu noi prin firea Sa umană. Logosul este icoana Tatălui, care-L naște din veșnicie.[5] Astfel icoana lui Iisus Hristos, este expresia vizuală a dogmei de la Calcedon[6]. Aceasta este dogma fundamentală a creștinismului și temeiul întregii iconografii existente în Biserica Ortodoxă. Astfel ortdocșii pot să reprezinte Persoana lui Hristos în care sunt unite cele două naturi în chip neamestecat și nedespărțit.[7] Totodată un concept esențial pentru posibilitatea pictării icoanelor este distincția dintre Ființă și energiile necreate. Aceste energii constituie o punte de legătură între creat și necreat. Dumnezeu este incognoscibil în Esența Sa, dar Îl putem cunoaște prin energiile Sale necreate, energii prin care se manifestă imanența Lui în creație. Neînțelegerea acestor dogme poate duce la așa numitul kitsch deoarece se va pune un accent dominant pe una din cele două firi. Un exemplu în acest sens avem stilul naturalist sau arta apuseană în care divinul a fost uitat și este evidențiat doar umanul.

---

[4] Leonid Uspenski, Teologia icoanei, Editura Anastasia, București, 1994, p. 103.
[5] Sfântul Teodor Studitul, Iisus Hristos, prototip al icoanei Sale, Ed. electronica Apologeticum, 2006, p. 13.
[6] Leonid Uspenski, Idem, p.104.
[7] Sfântul Teodor Studitul, Iisus Hristos, prototip al icoanei Sale, Ed. electronica Apologeticum, 2006, p.43.

Venerarea icoanelor, deși universal valabilă în ortodoxiei diferă prin modul de venerare de la Biserică la Biserică. Aceste moduri de venerare, sau expresia locală a unei practici liturgice pot constitui fundamentele unei discuții despre estetică în Biserică. Practicile bisericilor locale, sau miciile tradiții, ca expresie specifică a Marii Tradiții și relația lor cu ortopraxia sau practicarea unei teologii canonice ne oferă bazele unei astfel de discuții. Există 14 Biserici Autocefale, fiecare cu propriile lor tradiții, canoanele fiind intrerpretate conform specificului locului, fapt ce poate da naștere unor practici care diferă unele față de celelalte. Într-o vizită la Sf. Munte putem observa diferențe sesizabile între greci, români, ruși în felul de închinare și de participare la Sf. Liturghie. O idee esențială este că icoanele trebuie să fie în acord cu Tradiția Bisericii, dar asta nu înseamnă că trebuie să adopte același stil. Pot exista reprezentări mai stilizate sau unele mai naturaliste. Aici se naște o discuție legată de faptul că Dumnezeu poate face minuni prin oricare din aceste reprezentări. O dovadă în acest sens este o icoană care a vărsat lacrimi pictată în stil naturalist într-o biserică din America.[8] Cum ne putem raporta la reprezentările iconografice necanonice, dar care devin făcătoare de minuni? Putem să le considerăm icoane înainte sau mai ales după ce fac miracole? Poate Dumnezeu să lucreze și prin astfel de icoane și să reverse harul Său asupra lor chiar dacă se abat de la normele canonice? Sunt un criteriu în arta sacră? Hotărârile sinodale nu s-au bazat pe modele miraculoase ci pe tradiția iconografică din vechime iar viața bisericii nu a fost niciodată reglată de miracole [9].

III. Diferențe, tensiuni și posibilitatea depășirii lor

Bisericile noaste abundă de imagini necanonice, de icoane eretice și de tablouri care denotă un foarte prost gust. Aceste imagini, de cele mai multe ori, au ca scop stimularea unor emoții în sufletul privitorului, însă cu prețul abdicării de la adevărul tradiției bisericii. Cel mai obișnuit simbol, dar si cel mai des intalnit in Bisericile noastre, este chipul batranului, Celui Vechi de zile. Cei care sustin ca Dumnezeu Tatal poate fi pictat, se bazeaza pe vedeniile prorocilor, in special pe ale proroculuI Isaia (6, 5: Domnul Savaot) si Daniel (7, 9 si 13: Cel Vechi de zile). Însă, potrivit tâlcuirilor făcute de Sfinții Părinți la prorociile din Vechiul Testament, putem vedea ca aceste vedenii sunt înțelese ca fiind referiri la Dumnezeu Fiul și nu la Dumnezeu Tatal. Cel vechi de zile poate să se refere la toate cele Trei persoane treimice însă putem reprezenta ca bătrân doar Ipostasul Fiului, al Logosului întrupat cu semnele distinctive iconografice. În iconografia tradițională ortodoxă există două moduri de reprezentare a Sfintei Treimi: Chipul lui Hristos, și scena numită ospitalitatea lui Avraam. Dumnezeu Tatăl este reprezentat in iconografia tradițională ca o mână care iese din cer binecuvântând. Simbolismul mâinii are la bază cuvintele Scripturii: „Trimite mâna Ta din înălțime (Ps. 143, 7)" și „Mâna Domnului era cu Dânsul".

[8] https://journal.orthodoxwestblogs.com/2018/11/16/theological-aesthetics-east-and-west-the-reception-of-the-seventh-ecumenical-council-nicaea-ii/
[9] Leonid Uspenski, Idem, p.193.

Nici un om nu L-a văzut pe Tatăl, nici măcar Moise când s-a suit pe munte. Moise a interacționat atunci cu Logosul pre-incarnațional, care reprezenta chipul Tatălui[10] și acest lucru îl mărturisește și Hristos când se adresează fariseilor în capitolul 5 din Evanghelia după Ioan. Conform Sinodului VII nu-L putem reprezenta pe Tatăl în icoane, regulă reafirmată și de alte sinoade ortodoxe ulterioare. Exemplul icoanei lui Dumnezeu Tatăl cu toate variantele ei: Sfânta Treime, încoronarea Fecioarei și Înțelepciunea divină au pătruns în conștiința colectivă încă de acum 400 de ani și de aceea este foarte grea înlăturarea lor sau evidențierea faptului că reprezintă o abatere de la doctrina orodoxă. Un exemplu de astfel de icoane găsim și la Mănăstirea Sucevița. Un alt tip de icoană eterodoxă în care-L regăsim pe Dumnezeu Tatăl este cea în care apare cu Fiul ca prunc în brațe. Aceasta dă impresia că Tatăl L-a zămislit pe Fiul și nu Fecioara Maria și pe deasupra mai introduce și ideea de temporalitate în Sfânta Treime ca și cum Tatăl e mai bătrân și a existat un timp când Fiul nu exista.

O altă reprezentare iconografică este *Înțelepciunea Divină*, însă aceasta nu poate fi socotită printre icoanele Erminiei bizantine. A cunoscut o oarecare răspândire în secolul XX după ce curentul sofiologic a lui Bulgakov a câștigat în popularitate. Se bazează pe un principiu feminin regăsit în doctrina Cabalei și printre consecințele adoptării unui astfel de sistem se numără confuzia dintre Sf. Duh și Înțelepciune sau chiar introducerea unei a patra persoane în sânul Sfintei Treimi[11]. Adoptarea unei astfel de figuri de stil în planul iconografic nu poate fi acceptată, pentru că icoana trebuie să respecte realismul evanghelic, potrivit principiului stabilit de Sinodul Quinisext, afirmă Jean-Claude Larchet.

Un alt exemplu de icoană discutabilă atât din punct de vedere canonic cât și estetic este icoana Galaktotrufusa, care se regăsește în evlavia popoarele rus, sârb sau grec, dar care la noi nu apare. Bazată pe versetul „ Fericit este pântecele care Te-a purtat si fericiți sunt sânii pe care i-ai supt!" (Luca 11, 27), icoana este considerată ajutătoare în nașterea de prunci, dar nu și-a găsit un loc și în evlavia poporul român. Se pot astfel înfiripa discuții privind canonicitatea ei: Dacă înfățișează doar natura umană a Mântuitorului? Dacă este necuvincioasă, deși sânul este pictat în alt loc decît normal tocmai pentru a nu sminti și a arăta că tot ce s-a întâmplat cu Maica Domnului biruiește rânduiala firii?

O altă problemă prezentă în viața credincioșilor și a Bisericii este cea a reproducerilor în masă a icoanelor.Cum afectează acestea practica liturgică? Sunt deopotrivă autentice și în același timp le lipsește ceva din autenticul unei icoane pictată manual. În timpul controverselor iconoclaste, nu s-a pus problema lor, deoarece era de la sine înțeles că icoana era făurită manual prin mâna talentată a iconografului. Referitor la metoda lor de fabricare, era suficient de știut că icoana putea fi de „lemn, sau vopsea, sau aur, sau argint sau din alte diverse materiale" [12]. Subiectul discuțiilor a reprezentat produsul finit al icoanei și nu etapele pictării, sau

[10] Jaroslav Pelikan, Imago Dei, Princeton University Press, 1990, p.88

[11] https://doxologia.ro/viata-bisericii/catehism/sofia-divina-patra-persoana-sfintei-treimi)

[12] https://orthodoxartsjournal.org/the-degraded-iconicity-of-the-icon-the-icons-materiality-and-mechanical-reproduction/

procesul prin care se realiza, sau despre artistul care o realizează. Era normal să fie așa deoarece aceste discuții au avut loc într-o eră când nu existau mijloace tehnologice de producție în masă. Astăzi, într-o epocă a supra-abundenței de imagine, partea artistică tinde să fie ignorată și de aceea trebuie luate în considerare implicațiile introducerii acestor icoane în cult și importanța folosirii icoanelor pictate manual. Apar semne de întrebare legate de iconicitatea acestor reproduceri, de puterea lor simbolică, de rolul pe care-l au în experiența estetică a practicii liturgice și dacă reprezintă un ajutor sau un obstacol în străduința noastră de înălțare înspre Dumnezeu? Calitatea este sacrificată în favoarea cantității și a cererii crescute a maselor. Ele sunt icoane și totuși umbre ale originalului, deoarece lipsește ceva, lipsă simțită și de privitor, de unde și încercarea de a le face să pară cât mai originale sau vechi prin diferite tehnici moderne. Poate reprezenta acesta un simptom al societății moderne obsedate de imagine, cucerită de imagine, de o comunicare aproape exclusivă prin intermediul imaginii care de cele mai multe ori se traduce însă prin superficialitate și forme fără fond? Astfel și icoana devine tot mai prezentă, însă într-o formă alterată, mai ieftină, mai kitschoasă, lipsită de substanță și tinzând spre acea efemeritate specifică zilelor noastre. Și totuși, în ciuda caracterului lor efemer și pe alocuri kitchos aceste reproduceri mecanice au reușit să miște ceva în inimile multor oameni, au reușit chiar să-i întoarcă pe unii la credință, au adus poate liniște în sufletele multor credincioși care se roagă cu evlavie în fața lor, neputând să-și permită achiziționarea unor icoane originale pictate manual și de aceea reprezintă o realitate a zilelor noastre pe care nu o putem ignora și nici să o tratăm într-un mod condescendent. Și totuși chiar și aici s-ar cuveni o discuție, în sensul în care deși nu negăm faptul că problemele financiare sunt o realitate pentru foarte mulți credincioși, câți totuși nu pregetă în a scoate din buzunar echivalentul unui salariu lunar pentru a-și achiziționa ultimul gadget ieșit pe piață, însă când vine vorba de icoane preferă reproduceri ieftine realizate mecanic în locul unor icoane autentice un pic mai scumpe. Însă problema apare atunci când în Biserică ele devin regula și atunci când încetăm să mai facem un efort, obișnuiți fiind cu o anumită comoditate, să-I oferim Lui Dumnezeu tot ce avem mai bun, când în practica liturgică nu-L mai slăvim pe Dumnezeu aducându-I în față cea mai bună variantă a noastră și a artei liturgice de care suntem capabili.

Observăm totuși o tendință îngrijorătoare: dacă în perioada iconoclastă sau în cea regimului comunist, icoanele erau privite cu ostilitate și atrăgeau asupra lor reacția violentă a autorităților, astăzi, în paradigma societății postmoderne a capitalimului și a libertății individului ele sunt tratate cu banalitate neprimind atenția și respectul care li se cuvine. Uspenki afirmă în acest sens că o reproducere de genul unei fotografii este neacceptabilă în biserică deoarece doar imită culoarea și nu are o culoare în sine a ei. Este astfel anulat sensul icoanei care are menirea de a da mărturie pentu Adevărul absolut, pe când reproducerea nu face altceva decât să introducă ceva fals și artificial în cult. [13] Unii ar argumenta chiar că aceste practici reprezintă o altă formă de iconoclasm.

[13] https://hexaemeron.wordpress.com/2012/04/09/much-cheaper-than-real-2/

IV. Concluzii

Se cuvine așadar să nu rămânem tăcuți în fața acelor practici și tradiții, care deși exprimă o anumită evlavie a poporului credincios, ele nu se încadrează în Sfânta Tradiție a Bisericii. Reprezintă de multe ori chiar un adaos periculos, frizând cu superstiția sau cu o gândire magică, negând astfel chiar lucrarea proniatoare a lui Dumnezeu și discreditând Biserica Ortodoxă. De aceea, trebuie să fim atenți la tot ce se întâmplă în viața Bisericii, să sesizăm tot ceea ce constituie o abatere de la o Ortodoxie autentică și să căutăm soluții pentru a le îndrepta. Vedem abateri și inovații care nu au nici o legătură cu Sfânta Scriptură sau cu Tradiția Bisericii și ajung în timp, din ignoranță sau absența unei minimi catehizări, să dobândească în conștiința colectivă a populației un duh autentic creștin. Însă ele sunt străine de adevărata lucrare a Duhului Sfânt, a Duhului Adevărului, așadar nu ne ajută la mântuire, deci trebuie eliminate fără nici o reținere. Și ca să ne referim concret la bunul gust și implicit la bunul simț care este sinonim cu o Ortodoxie autentică, menționăm unele practici străine de acesta pe care le întâlnim din păcate în lăcașele de cult. Vedem așadar candele tradiționale cu ulei înlocuite de mult mai facilele candele electrice care pe lângă prejudiciul estetic pe care-l aduc, lipsesc credinciosul de posibilitatea aducerii unei ofrande minime lui Dumnezeu. Apoi obiceiul întâlnit în unele Biserici de a așeza flori pe Sfânta Masă, ca să nu mai vorbim în cazuri extreme și de alte obiecte personale ale slujitorului altarului. Atunci când florile sunt așezate cuvincios în fața altarului ele sunt înlocuite uneori de flori artificiale, gest care poate fi considerat de-a dreptul jignitor. Am tratat mai amănunțit problema iconografică și de aceea ar fi recomandat ca pangarele bisericilor să promoveze icoanele autentice, icoanele pictate manual și în general icoanele care să respecte erminia picturii bizantine. Fără a intra în detalii, nu putem omite nici problema legată de folosirea lumânărilor de ceară în locul celor de parafină. Toate aceste aspecte impun așadar o minimă instruire a credincioșilor, dar pentru a face posibilă catehizarea lor, nu trebuie omisă nici intruirea clericilor și a teologilor în acest sens prin cursuri specifice sau secții speciale în cadrul seminariilor și a facultăților de teologie.

Surse bibliografice:

- Sfânta Scriptură sau Biblia, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1994
- Sfântul Teodor Studitul, Iisus Hristos, prototip al icoanei Sale, Ediție electronică, Apologeticum, 2006
- Jaroslav Pelikan, Imago dei - The Byzantine Apologia for Icons, Princeton University Press, 1990
- Sfântul Dionisie Areopagitul, Opere complete, Ed. Paideia, București, 1996

- Sfântul Vasile cel Mare, Scrieri, Vol. 1, Editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1986
- Leonid Uspenski, Teologia icoanei, Ed. Anastasia, București, 1994

Articole:

- https://journal.orthodoxwestblogs.com/2018/11/16/theological-aesthetics-east-and-west-the-reception-of-the-seventh-ecumenical-council-nicaea-ii/
- https://hexaemeron.wordpress.com/2012/04/09/much-cheaper-than-real-2/
- https://doxologia.ro/viata-bisericii/catehism/sofia-divina-patra-persoana-sfintei-treimi
- https://orthodoxartsjournal.org/the-degraded-iconicity-of-the-icon-the-icons-materiality-and-mechanical-reproduction/